

دانشگاه قم

دانشکده الهیات

پایان‌نامه‌ی دوره‌ی کارشناسی ارشد شیعه‌شناسی (کلام شیعی)

عنوان:

**بررسی علیّت از دیدگاه فلسفه اسلامی با مسئله عدم
جبر و تفویض از دیدگاه اهل بیت علیهم السلام**

استاد راهنما:

دکتر عسگر دیرباز

استاد مشاور:

دکتر علی اله بداشتی

نگارنده:

سید هادی موسوی

زمستان ۱۳۸۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

.....۷	مقدمه
.....۱۴	موضوع تحقیق
.....۱۴	بشرینه تحقیق
.....۱۶	ضرورت تحقیق
.....۱۷	روش تحقیق
.....۱۶	فصل اول
.....۲۱	۱-۱. نظر اهل بیت در باب صدور فعل از انسان
.....۱۷	مقدمه
.....۲۰	۲-۱. جبر و تفویض از دیدگاه اهل بیت
.....۲۱	۱-۲-۱. جبر از دیدگاه اهل بیت
.....۲۱	۱-۱-۲-۱. تبیین جبر
.....۲۷	۲-۱-۲-۱. مفهوم جبر
.....۲۸	۲-۲-۱. تفویض از دیدگاه اهل بیت علیهم السلام
.....۲۴	۱-۲-۲-۱. تبیین تفویض
.....۲۷	۲-۲-۲-۱. مفهوم تفویض

.....۲۸..... ۳-۲-۱. بطلان جبر و تفویض از دیدگاه اهل بیت

.....۲۹..... ۱-۳-۲-۱. علل بطلان جبر از دیدگاه اهل بیت

.....۳۰..... ۲-۳-۲-۱. علل بطلان تفویض از دیدگاه اهل بیت

.....۳۴..... **۳-۱. تصویب اول «امر بئنی الامرین» از دیدگاه اهل بیت**

.....۳۹..... ۱-۳-۱. اجزای مفهومی «امر بئنی الامرین»

.....۳۶..... ۱-۱-۳-۱. مفهوم اول: استطاعت

.....۳۷..... سبب های چهارگانه برای استطاعت

.....۴۱..... ۱-۱-۳-۱. استطاعت حاصل اسباب چهارگانه

.....۴۱..... ۲-۱-۳-۱. تعریف استطاعت

.....۴۲..... ۳-۱-۳-۱. تفاوت استطاعت با فاعلیت

.....۴۳..... ۴-۱-۳-۱. استطاعت لافی جبر

.....۴۳..... ۵-۱-۳-۱. نحوه مالکیت استطاعت

.....۴۶..... ۶-۱-۳-۱. استطاعت زمینه امر و نهی

.....۴۷..... ۲-۱-۳-۱. مفهوم دوم: امر و نهی الهی

.....۴۸..... ۱-۲-۳-۱. تکالیف بعد از استطاعت

.....۴۹..... ۲-۲-۳-۱. امر و نهی الهی لافی تفویض

.....۵۰..... ۳-۱-۳-۱. مفهوم سوم: اذن الهی

.....۵۲..... ۱-۳-۱-۳-۱. اذن الهی لافی جبر و تفویض

.....۵۳..... ۲-۳-۱-۳-۱. اذن الهی به مثابه لطف الهی

.....۵۵.....	۲-۳-۱. تصوی جامع امر بنی الامرین
.....۵۹.....	۱-۲-۳-۱. نظر اجمالی به تصوی اول امر بنی امرین
.....۶۲.....	۲-۲-۳-۱. امر بنی امرین لافی جبر و تفویض
.....۶۴.....	۴-۱. تصوی دوم « امر بنی الامرین » نظری اهل بیت
.....۶۵.....	۱-۴-۱. حضور مقولات الهی در فعل انسانی
.....۷۰.....	۱-۱-۴-۱. مقولات الهی
.....۶۸.....	۲-۱-۴-۱. مقوله اول. مشریت
.....۷۰.....	۱-۲-۱-۴-۱. نحوه تعلق مشریت الهی به فعل انسان
.....۷۱.....	مشریت عزم
.....۷۳.....	مشریت حتم
.....۷۹.....	۳-۱-۴-۱. مقوله دوم. اراده
.....۸۰.....	۱-۳-۱-۴-۱. نحوه تعلق اراده الهی به فعل انسانی
.....۸۱.....	اراده عزم
.....۸۲.....	اراده حتم
.....۸۴.....	۴-۱-۴-۱. مقوله سوم. قدر
.....۸۶.....	۱-۴-۱-۴-۱. نحوه تعلق قدر الهی به فعل انسانی
.....۹۲.....	۵-۱-۴-۱. مقوله چهارم. قضا
.....۹۰.....	۱-۵-۱-۴-۱. نحوه تعلق قضای الهی به فعل انسانی
.....۹۱.....	۲-۴-۱. تصوی دوم جامع « امر بنی الامرین »

..... ۹۱	۱-۲-۴-۱. تعاقب امور الهی
..... ۹۲	۲-۲-۴-۱. نسبت امور الهی
..... ۹۴	۳-۲-۴-۱. فراگیری امور الهی
..... ۹۵	۴-۲-۴-۱. تصوی دوم لفی جبر و تفویض
..... ۹۶	۱-۴-۲-۴-۱. تصوی دوم نفی تفویض
..... ۹۶	۲-۴-۲-۴-۱. تصوی دوم نفی جبر
..... ۹۸	فصل دوم
..... ۹۹	۱-۲. نظر فلسفه اسلامی در باب صدور فعل از انسان
..... ۹۹	۱-۱-۲. جایگاه بحث علویت در فلسفه اسلامی
..... ۱:۲	۲-۲. علویت از دیدگاه فلاسفه اسلامی
..... ۱:۲	۱-۲-۲. تعریف
..... ۱:۳	۲-۲-۲. تقسیم علت
..... ۱:۵	۳-۲-۲. ضرورت علیّ و معلولی
..... ۱:۵	تعریف
..... ۱:۷	۱-۳-۲-۲. استنتاجات
..... ۱:۷	استنتاج اول
..... ۱:۷	استنتاج دوم
..... ۱:۸	استنتاج سوم
..... ۱:۹	۳-۲. نحوه صدور فعل از انسان از دیدگاه فلاسفه اسلامی

.....۱۰۹.....	۱-۳-۲. فعل انسان به مثابه معلول ممکن
.....۱۱۱.....	۲-۳-۲. انسان به مثابه فاعل مختار
.....۱۱۱.....	۱-۲-۳-۲. تعریف اخطی
.....۱۱۱.....	۲-۲-۳-۲. اثبات اخطی برای انسان
.....۱۱۳.....	۳-۲-۳-۲. سازگاری اخطی با ضرورت
.....۱۱۴.....	۳-۳-۲. چگونگی صدور فعل از انسان
.....۱۱۶.....	۱-۳-۳-۲. نگاه ی اجمالی به نحوه صدور فعل از انسان از دیدگاه فلاسفه اسلامی
.....۱۱۷.....	۴-۳-۲. اخطی و ضرورت لافی جبر و تفویض
.....۱۱۷.....	۱-۴-۳-۲. نفی جبر و تفویض
.....۱۱۸.....	۲-۴-۳-۲. اثبات امر نینی امری
.....۱۲۰.....	نتیجه گیری و بررسی اجمالی
.....۱۲۵.....	فهرست منابع و مآخذ

تقدیر و تشکر:

در این جا لازم است از استاد گرامی و بزرگوار حضرت حجت الاسلام و المسلمین جناب آقای دکتر عسگر دیرباز (ادام الله توفیقاته) که راهنمایی اینجانب را در انجام تحقیق، پژوهش و نگارش این پایان نامه بر عهده داشتند صمیمانه تشکر و سپاس گزاری نمایم و از خداوند بزرگ برای ایشان سلامتی و توفیق روزافزون مسئلت می نمایم.

تقدیم به :

سیده صدیقه موسوی

سیده فاطمه موسوی

سیده محدثه موسوی

چکیده

در این رساله، به بررسی، تبیین و مقایسه دیدگاه اهل بیت علیهم السلام و فلاسفه اسلامی در خصوص نحوه صدور فعل از انسان پرداخته می شود. نظریه اهل بیت معروف به امر بین امرین نافیه نظریات رقیب جبر و تفویض میباشد و نظریه ای کاملاً ابتکاری، دقیق و مطابق با واقع است که از فسادهای دو نظریه جبر و تفویض بکلی پیراسته است. ما نظریه اهل بیت را در دو تصویر جداگانه و مرتبط با هم، ارائه نموده ایم که تصویر اول، ماهیت نظریه و تصویر دوم، نسبت فعل انسان و مقولات الهی را نشان می دهد. در تصویر اول، نشان داده شده است که ماهیت نظریه اهل بیت، دارای سه مفهوم اصلی استطاعت انجام فعل، امر و نهی الهی و اذن الهی می باشد. و این سه مفهوم در یک ائتلاف کلی، نظریه امر بین الامرین اهل بیت را شکل می دهند به نحوی که در صورت نبود و یا انکار یکی از این مفاهیم سه گانه، تصویر ماهیت امر بین امرین دچار خدشه و تباهی می گردد. در تصویر دوم، نیز نسبت میان مشیت الهی، اراده الهی، قدر الهی و قضای الهی با فعل انسان بررسی شده است و نشان داده ایم که از دیدگاه اهل بیت صحت صدور فعل از انسان منافاتی با این امور الهی ندارد بلکه بر مبنای همین امور الهی است که فعل باید از روی اراده و اختیار از انسان صادر گردد. نظریه فلاسفه اسلامی نیز بر مبنای علیّت و اصل ضرورت علیّ و معلولی تبیین و اثبات شده است که بنا بر نظر فلاسفه اسلامی، انسان موجودی مختار است که افعال خویش را نه بر مبنای جبر و نه تفویض بلکه با اراده ای که در طول اراده الهی است، انجام می دهد. از دیدگاه فلاسفه اسلامی، نسبت میان انسان و افعالش، نسبت امکانی است و انسان در مقایسه با علت تامه هر فعل، بخشی از علت می باشد و در صورتی که تمامی اجزای علت تامه در خارج موجود باشند، فعل به اراده انسان محقق می گردد. مقایسه نظرات فلاسفه اسلامی در چگونگی صدور فعل از انسان با نظریه امر بین امرین اهل بیت علیهم السلام، آشکار می سازد که نظر فلاسفه اسلامی، مطابق با تصاویر اول و دوم نظریه اهل بیت علیهم السلام می باشد و به لحاظ نتیجه دارای سازگاری با نظریه اهل بیت است.

کلیدواژه ها: اهل بیت، فلاسفه اسلامی، امر بین الامرین، علیّت

مقدمه

اهمیت موضوع

مسئله جبر و اختیار یکی از مسائلی است که از قدیم در میان بشر محل نزاع و اختلاف بوده است، به گونه ای که این مسئله بسترساز و سنگ بنای شکل گیری و پدیدار شدن دستگاه ها و نظامهای دینی، فلسفی و اجتماعی متفاوتی شده است. در میان مسلمانان، از همان آغاز استقرار جامعه اسلامی نیز همین مبحث و مباحث مشابه یا متفرع از آن، به طرق گوناگون و به حیث های مختلف، معرکه آرا و نظرات مختلف اندیشمندان مسلمان قرار گرفت.

اهمیت این مبحث به اندازه ای است که اگر هر یک از اطراف موضوعات متنازع مورد پذیرش قرار گیرد، لازمه اش پابندی به سلسله ای از لوازم و التزامات نظری و فکری است که خود به طور مستقل قادر است یک دستگاه اندیشه تمام عیار را سامان دهد و از این منظر، مبحث جبر و اختیار انسان، این ظرفیت را دارا است که اثرات مداوم و غیرقابل اجتناب خویش را در تمامی شئون حیات انسانی اعم از فردی و اجتماعی و ذهنی و خارجی و مادی و معنوی و این دنیایی و آن دنیایی به وضوح نشان دهد.

دشواری موضوع

مسئله جبر و اختیار انسان، به لحاظ نظری، دارای پیچیدگی و صعوبت خاصی است. پیچیده بودن و دشواری ورود و خروج در این مسئله، نتیجه علل چندی است که اشاره به برخی از آنها ضروری می نماید.

یک. مبحث جبر و اختیار انسان، یک مسئله بسیط و مستقل نیست که به صورت تک مسئله ای بتوان با آن مواجه شد و درباره آن تحقیق کرد بلکه خصلت نظری این موضوع به گونه ای است که به طور ذاتی با یک سری مسائل و موضوعات مستقل دیگر پیوند یافته و بالاتر از آن درهم تنیده است. از این رو، مسئله جبر و اختیار انسان یک موضوع مرکب و چند بعدی است که اگر قرار باشد درباره آن تحقیق شود، لازم است اضلاع این چند ضلعی بی کم و کاست ترسیم گردد و این کاری است بس دشوار. چرا که تصویر خود این چند ضلعی امری است که متوقف بر تحقیق در اضلاع و ابعاد گوناگون موضوع می باشد. به عنوان مثال، از طرفی شما باید نحوه صدور فعل از انسان را ترسیم نمایید و از طرف دیگر، نحوه تعلق اراده و علم الهی را به نظام موجودات به طور عام و انسان و افعالش به طور خاص مد نظر قرار دهید. از سویی، باید درباره مشیت و اراده انسان و نحوه ارتباط و بستگی انسان به فعلش تأمل نمایید و از طرف دیگر، باید نحوه حضور و کار قضا و قدر الهی را در عالم خلقت و نیز افعال انسان به دقت فهم و تبیین و دریافت کنید.

بنابراین، همان طور که ملاحظه می شود یکی از علل پیچیده بودن مبحث جبر و اختیار، بازگشتش به این است که موضوع جبر و اختیار انسان، یک مسئله چند طرفه و دارای اضلاع است که دست یابی به فهمی جامع و دقیق از صورت مسائل و موضوعات این مبحث، مستلزم تحقیقی چند وجهی در اطراف و اضلاع مختلف آن می باشد.

دو. مسئله جبر و اختیار انسان دارای فروعات و الزامات بسیاری است که در بیشتر موارد، نوع و کیفیت مباحث به نحوی است که ناگزیر وارد این فروعات و لوازم می شویم در حالی که هر یک از این فروعات، واجد این قوت است که در ذیل عنوان و بحثی مستقل مورد تحقیق و بررسی قرار گیرد. آنچه مایه اضطراب و درهم ریختگی در مباحث می شود، آن است که در مواقعی بحث و تأمل در برخی از این فروعات به جای بحث از اصل مسئله جبر و اختیار می نشیند و همین امر موجب پیچیدگی بیشتر مسئله می گردد.

سه. علت دیگر دشواری مبحث جبر و اختیار این است که از آنجایی این مسئله دارای ابعاد و فروعات گوناگونی است که در حیطه های مختلف دانش بشر از فلسفه و کلام و عرفان و الهیات و علوم اجتماعی و ... قرار می گیرند، هر کدام از اصحاب این علوم، بر خود لازم دانسته اند به مقتضای نظر و تفکر خویش در مسئله جبر و اختیار به شیوه های متفاوت و بعضاً متضاد غور و تأمل نمایند و از این جا، هم مباحث مختلفی حول این مسئله با رنگ های متفاوت سامان یافته است و هم اینکه اقوال متشتملی در این مسئله ایراد شده است. و این خود موجبات ابهام و کثرت را در افق این موضوع فراهم نموده است، به نحوی که به عنوان نمونه اگر شما بخواهید با شیوه کلام و اهل کلام در مسئله وارد شوید، مبادی و استدلالها و نتایج مباحث کاملاً متفاوت خواهد بود با شیوه فلسفه یا عرفان بخواهیم استفاده کنیم.

به طور کلی، در طی تحقیق حاضر، هر یک از این دشواری ها، به نحوی خود را در جریان کار بروز می داد و برای کاهش پیامدها و عوارض چنین مشکلاتی در مباحث این تحقیق، نهایت دقت و کوشش صورت گرفته است.

موضوع تحقیق

مسئله اصلی ما، در این تحقیق آن است که ابتدا نظریه « امر بین امرین » اهل بیت علیهم السلام را که در خصوص نحوه صدور فعل از انسان می باشد، به گونه ای دقیق، شفاف و منسجم تبیین نماییم به نحوی که هم ماهیت اصلی و حقیقی این نظریه، به گونه ای خلل ناپذیر روشن گردد و هم تفاوت و تقابل آن که در لسان اهل بیت علیهم السلام به کرات بدان تصریح شده است با نظریات جبر و تفویض به طور متمایز، برجسته و آشکار شود.

از سوی دیگر، در این تحقیق نظر فلاسفه اسلامی را در خصوص نحوه صدور فعل از انسان در چارچوب نظریه علیّت به صورت موجز بیان می گردد تا زمینه مقایسه میان دیدگاه ایشان و نظریه امر بین امرین اهل بیت فراهم آید به نحوی که در پایان به وضوح به این نقطه دست یابیم که نسبت میان نظریه فلاسفه اسلامی با نظریه اهل بیت، چگونه نسبتی است و آیا نظر فلاسفه اسلامی قابلیت انطباق بر نظریه اهل بیت علیهم السلام را دارا است یا اینکه نظر فلاسفه اسلامی نه تنها قابلیت انطباق بر نظریه اهل بیت علیهم السلام را واجد نیست بلکه تفاوتها و شکافهای اساسی یا جزئی میان نظر ایشان با نظریه امر بین امرین موجود است.

پیشینه تحقیق

هم در مورد دیدگاه اهل بیت درباره جبر و تفویض و هم درباره علیّت از منظر فلسفه اسلامی، تألیفات و تحقیقات متعددی تا کنون صورت گرفته است اما به نظر می رسد تحقیقی جامع که متضمن مقایسه و تطبیق دیدگاه فلاسفه اسلامی با نظریه اهل بیت علیهم السلام باشد، هنوز انجام نیافته است. با این وجود، در برخی از آثار متأخرین که درباره مسئله جبر و اختیار انسان در افعال یا نظریه اهل بیت علیهم السلام و یا نظر فلاسفه اسلامی در خصوص صدور فعل از انسان در این اواخر تحریر یافته اند، هر چند به صورت غیرمنسجم و در بعضی از موارد در ضمن مباحث دیگر، به نسبت میان نظر فلاسفه

اسلامی درباره نحوه صدور فعل از انسان و نظریه امر بین امرین اهل بیت علیهم السلام کم و بیش پرداخته اند که در ذیل به برخی از این آثار اشاره می شود.

کتاب «امر بین امرین» اثر سید حسین شمس که توسط بوستان کتاب در قم به چاپ رسیده است. همت اصلی مولف در این اثر آن است که نظرات گروه های مختلف اندیشه واران اسلامی از اشاعره و معتزله و عرفا و فلاسفه و گروههایی از شیعه را در خصوص نحوه صدور فعل از انسان تبیین و مشکلات نظرات آنها را بیان می نماید و سرانجام نظریه امر بین امرین اهل بیت علیهم السلام را توضیح می دهد.

سید حسین شمس در این کتاب، استدلال می نماید که نظرات فلاسفه اسلامی در چارچوب نظریه علیّت و معلولیّت عام همانند نظرات اشاعره در خصوص جبر و اختیار انسان، منتهی به جبر می گردد و با رد شمول عام اصل ضرورت علی و معلولی، دایره نفوذ این اصل را در علل طبیعی منحصر می سازد و بر خلاف نظر جمهور فلاسفه، افعال انسان به مثابه فاعل مختار را از ذیل این اصل خارج می سازد.

کتاب «اصول فلسفه رئالیسم»، اثر گرانقدر جناب مرحوم علامه سید محمدحسین طباطبایی قدس الله نفسه الزکیّه که به کوشش سید هادی خسروشاهی در قم چاپ شده است. علامه طباطبایی در مقالات هشتم و نهم این اثر، هم بحث ضرورت و امکان و هم بحث علیّت را به شیوه ای نو ناظر به مباحث علوم جدید تقریر می نمایند و در ضمن مباحث علیّت، به نظر فلاسفه اسلامی در خصوص نحوه صدور فعل از انسان اشاراتی دارند که مثبت این معنا است که نظر فلاسفه اسلامی، در تقابل با نظریه امر بین امرین اهل بیت علیهم السلام نمی باشد بلکه تقریری فلسفی از نظریه اهل بیت عصمت علیهم السلام می باشد.

ضرورت تحقیق

به طور کلی، این نوع تحقیقها از آنجا که به طور ذاتی، حاوی جنبه علمی و اعتقادی می‌باشند، به اعتبارات مختلفی دارای ضرورت می‌باشند. در خصوص مسئله نسبت انسان و افعالش، این ضرورت شاید از شدت یا وضوح بیشتری برخوردار باشد چرا که این مسئله در بافت معرفت دینی یکی از مسائل بغرنج و نزاع ساز میان اهل دین بوده است و هم در حوزه عمل دینی، نیز دارای تبعات و پیامدهای عملی می‌باشد که گریزی از آنها نیست. علاوه بر این، مسئله جبر و اختیار انسان، در تبیین و اظهار نظر قطعی در طیفی از مباحث دینی نظیر بحث تبیین مسئله بداء، بحث نقش دعا در زندگی انسان، تبیین بحث نسبت قضا و قدر الهی و تعیین و تقدیر اعمال انسان در شب قدر و بحث تفسیر حدیث تردد دارای مدخلیت بی چون و چرا است.

نکته مستقل دیگری که باید به صورت خاص و منفک از مباحث دیگر، بدان توجه یافت جایگاه ویژه نظریه اهل بیت علیهم السلام در این مبحث دشوار و فنی است.

اهل بیت علیهم السلام به مثابه کانون جوشان علوم الهی، دارای نظریه خاصی در این مبحث هستند که توجه بدان علاوه بر این که ما را به حقایق بسیاری رهنمون می‌شود، حقیقت این دست مباحث را در پیش روی ما قرار می‌دهد. و در عین حال، نظریه ایشان از اعوجاجات نظری و فسادهای نظریات دیگر به کلی پیراسته و منزّه است.

اما متأسفانه، در طی زمان، با توجه به سیاست بی نهایت سخت گیرانه و خشن حکومت‌های اموی و عباسی و در انزوای بسیار شدید و در اکثر موارد مطلق، قرار دادن اهل بیت رسول الله صلوات الله علیهم^۱ و تقویت و ترویج اندیشه های دیگر برای اضمحلال مکتب اهل بیت علیهم السلام،^۲ زمینه

---

۱. سید محمد حسین طباطبایی، مجموعه رسائل، به کوشش: سید هادی خسروشاهی (قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۸)، ج ۲، ص ۲۴۸، ۲۴۷، ۲۴۹ و ۲۵۰.

۲. میرزا مهدی اصفهانی، ابواب الهدی، تحقیق: حسن جمشیدی (قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۵)، ص ۴۳، ۴۴، ۹۳ و ۹۴.

ترویج نظرات اهل بیت علیهم السلام آنگونه که در خور جایگاه ایشان باشد، فراهم نشد و به جای آنکه دیدگاه اهل بیت علیهم السلام به صورت شفاف و دقیق برای همگان عرضه گردد، در چارچوب و قالب نظرات دیگران و با معیار اندیشه های دیگر، بخش هایی به صورت غیر منسجم و پاره پاره از اندیشه اهل بیت علیهم السلام، ارائه می شد و نظریه ایشان به عنوان نمونه درباره نحوه صدور فعل از انسان، به صورت خالص و پیراسته از شوائب نظری و آرای دیگران، در معرض انظار قرار نگرفت. از این رو، با توجه به مهجور واقع گشتن اندیشه اهل بیت علیهم السلام در تمامی ساحت‌های معرفت دینی، ضرورت این تحقیق به صورت مضاعف، برای ما آشکار می گردد.

روش تحقیق

روش، یکی از اجزای بسیار مهم تحقیق میباشد به نحوی که کاربرد روش، صورت کلی، جهت گیری اصلی و ارزیابی علمی هر تحقیقی را تحت تأثیر قرار می دهد. بر این اساس، نگاهی که در این تحقیق به مقوله روش شده است، نگاهی بنیادین است که کوشش شده تا آنجا که مقدمات مانعی در پیش رو قرار نداده است، پابندی به روش حفظ گردد.

این رساله، شامل یک مقدمه، دو فصل و یک نتیجه گیری نهایی است. در فصل اول، محور کار، نظریه «امر بین امرین» اهل بیت علیهم السلام می باشد که مبنای تحریر این فصل، استفاده از روایات اهل بیت علیهم السلام است. در فصل اول، ابتدا مفهوم جبر و مفهوم تفویض از دیدگاه اهل بیت علیهم السلام، تبیین شده و دلایل فساد این دو نظریه از دیدگاه ایشان نیز آورده شده است. بعد از این، وارد تصویرسازی نظریه امر بین امرین اهل بیت علیهم السلام می شویم. بنا بر آنچه از روایات معصومین علیهم السلام، مستفاد می گردد، این امکان وجود دارد که دو تصویر جداگانه و در عین حال مرتبط و هماهنگ از نظریه امر بین امرین اهل بیت علیهم السلام، عرضه نمود.

در تصویر اول، با ماهیت مفهومی « امر بین امرین » مواجه می شویم که از سه جزء مفهومی

ترکیب یافته است. بعد از توضیح مستقل و مفصل هر یک از این اجزای مفهومی نظریه اهل بیت علیهم السلام، نگاهی جامع و ائتلافی به این مفاهیم سه گانه می افکنیم و با تأمل در نسبتها و روابط آنها، تصویر اول نظریه اهل بیت علیهم السلام آشکار می گردد. و به تفاوت این تصویر با نظریات جبر و تفویض اشاره می شود.

بر مبنای تصویر اول، تصویر دوم پدیدار می شود. تصویر دوم اختصاص به حضور امور الهی چهارگانه مشیت و اراده و قدر و قضا در اشیاء به خصوص افعال انسان دارد. ابتدا از دیدگاه اهل بیت علیهم السلام، هر یک از این امور چهارگانه را به صورت مستقل، تعریف می نماییم و نحوه تعلق آن را به افعال انسان توضیح می دهیم و در پایان فصل، با نگاهی جامع، این امور چهارگانه را در کنار هم قرار داده و نحوه تعلق آنها را به فعل انسان تشریح می نماییم و دست آخر، ضدیت و تقابل تصویر دوم نظریه اهل بیت علیهم السلام با نظریات جبر و تفویض برجسته می گردد.

در فصل دوم، کار اصلی ما، آن است که نظر فلاسفه اسلامی را در خصوص نحوه صدور فعل از انسان بر مبنای نظریه علیت به طور شفاف و مختصر تبیین نماییم. در راستای این هدف، بعد از تعریف علیت و تقسیم علت به تامه و ناقصه، اصل ضرورت علی و معلولی تعریف شده و وجوه آن توضیح داده می شود. در ادامه از مباحث استنتاجاتی مأخوذ می گردد که مقدمات کبروی بحث را شکل می دهند. سپس بر اساس استنتاجات برهانی از اصل علیت و فرع آن، اصل ضرورت علی و معلولی، کوشش می شود نظر فلاسفه اسلامی درباره نحوه صدور فعل از انسان تبیین فلسفی گردد.

برای این تبیین، ابتدا ممکن بودن فعل انسانی و مختار بودن انسان به مثابه فاعل اثبات می گردد و سپس نحوه صدور فعل از انسان از دیدگاه فلاسفه اسلامی، تشریح می شود. در پایان، نظر فلاسفه اسلامی درباره سازگاری نظریه آنها با نظریه امر بین امرین اهل بیت علیهم السلام، و تنافی دیدگاه فلسفی با دیدگاه های جبری و تفویضی تبیین می گردد.

و در پایان رساله، یک نتیجه گیری کلی و مختصری در خصوص سازگاری و تطبیق نظریه فلاسفه اسلامی در خصوص صدور فعل از انسان با نظریه اهل بیت علیهم السلام، ارائه می گردد که در آن با مقارنه و مقایسه ای مجمل، نشان داده میشود که نظریه فلاسفه اسلامی با تصویر اول و تصویر دوم نظریه اهل بیت علیهم السلام، قابل تطبیق و سازگار است.

فصل اول